

راهکارهای تقویت تفکر و قوه عقلانیت در مخاطب در تبلیغ

معصومه کیوان¹

چکیده

جامعه‌ای که در آن تفکر و عقلانیت وجود داشته باشد، در آن جامعه میل زنده‌بودن و زندگی‌کردن مادی و معنوی به وضوح دیده می‌شود، همانند یک هنرمند که به هنر خود می‌اندیشد، به همان شکل به زندگی توجه می‌کند. لازم است تمامی مبلغین، در جهت تقویت تفکر و عقلانیت مخاطب تلاش مضاعف نمایند. نویسندگان در این مقاله سعی نموده با استفاده از آیات و روایات و دیگر منابع معتبر به اهمیت تفکر و تعقل در اسلام و روش‌های مهم در تبلیغ برای تقویت تفکر و عقلانیت مخاطب، پردازد. چنانچه تبلیغ توأم با نفوذ در عقل و فکر آدمی باشد و از حکمت، برهان، بازگو کردن نتایج و آثار نیک و بد گذشتگان و توجه به عنصر زمان و مکان، باشد، تاثیر بسیاری در ارتقاء قوه عقلانیت مخاطب خواهد داشت. در این رابطه توجه به علم، دانایی و دیانت، ظرفیت‌های منطقه‌ای و قومی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مخاطب با درک صحیح، واضح و روشن از پیام و مبلغ نیز با ایجاد سوال و انگیزه در وی می‌تواند به این امر مهم کمک نماید. روش تحقیق در این نوشتار به شکل نقلی و روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای (دستی و رایانه) و روش پردازش اطلاعات تحقیق، توصیفی و تحلیلی است.

کلید واژه: تبلیغ، تفکر، تقویت، عقلانیت

¹ - طلبه سطح 2، حوزه علمیه خواهران الزهرا(س) ارومیه، کد طلبگی ۹۶۱۲۲۰۰۴۵۴

مقدمه

تفکر و عقلانیت وجه تمایز اصلی انسان و سایر جانداران است و از این رو انسان به عنوان موجود برتر از این ویژگی بهره می‌برد تا بتواند در تمام زمینه‌های عاطفی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... با استفاده از قدرت اندیشه و تعقل، درست و بر مبنای صحیح زندگی کند. اسلام برای تفکر و عقلانیت حساب ویژه‌ای باز کرده و افراد را به استفاده از تفکر تشویق می‌نماید تا بتواند در سایه آن به اهداف تکاملی فردی و اجتماعی‌اش برسد. انسان دارای دو بعد طبیعی و فطری یا جسمی و روحی است. نقش تفکر در کمال معنوی، سلامت روحی و جسمی بشر آنقدر زیاد است که در منابع اسلامی از تفکر به عنوان برترین عبادت نام برده شده است.

اهمیت تقویت تفکر و قوه عقلانیت در امر تبلیغ به حدی است که می‌توانند در بهبود وضعیت زندگی انسان در بعد مادی و معنوی، در گسترش صلح و امنیت جهانی، در ارتقای اخلاق و معنویت در میان انسانها مؤثر باشند. تبلیغ از مسائلی است که در دنیای امروز اهمیت زیادی دارد، که از طریق آن می‌توان بسیاری از تغییرات مثبت و منفی را در مخاطب ایجاد نمود. بنابراین ضرورت دارد تبلیغ به درستی انجام شود تا بسیاری از خلاءهای معنوی و روحی بشر را کامل و ابهامات و شبهات موجود را پاسخ دهد و این امر جز با استفاده از تقویت تفکر در مخاطب میسر نمی‌شود. حال این سوال مطرح است که چگونه می‌توان با استفاده از تبلیغ، تفکر و قوه عقلانیت را در مخاطب تقویت نمود؟ شیوه و روش معصومین (علیهم السلام) چگونه بوده است؟

در مورد تقویت تفکر و قوه عقلانیت تاکنون کتب و مقالات بسیاری به چاپ رسیده است که در اینجا به عنوان پیشینه تحقیق به برخی از این تالیفات اشاره می‌شود: مقاله‌ی «شاخصه‌های تبلیغات دینی در سیره پیامبران و اهل بیت (علیهم السلام)، مرضیه قنبری، 1397» و مقاله‌ی «رویکرد تربیت دینی در راستای اندیشه‌های عقلانی، علی خالقی و سمانه ابراهیمی، 1393» و مقاله‌ی «بررسی اهمیت تفکر و تعقل از دیدگاه اسلام و روایات، سایت سیویلیکا، 1397». مزیت و نوآوری این مقاله در این است که به اهمیت تفکر و عقلانیت در اسلام تاکید شده است و همچنین به راهکارهای عملی در زمینه تقویت تفکر و عقلانیت در مخاطب پرداخته شده است. از این سری تحقیقات می‌توان در مراکز علمی و فرهنگی، به ویژه در حوزه‌های علمیه استفاده نمود.

1- مفهوم شناسی

در این قسمت برای درک بهتر موضوع مقاله، مفهوم کلمات کلیدی به صورت لغوی و اصطلاحی بیان خواهند شد:

1-1- مفهوم تبلیغ

لغوی:

«رسانیدن ، وصل کردن ، رسانیدن عقاید دینی یا غیر آنها با وسایل ممکنه تبلیغ واژه عربی، مصدر متعدی بر وزن «تفعیل» از ماده بلغ که معنای لغوی آن رساندن، خواندن کسی به دین، مذهب، مسلک، عقیده و یا کشیدن کسی به راهی که تبلیغ کننده قصد دارد، است»¹

تبلیغ واژه عربی است که معادل واژه «Propaganda» انگلیسی قرار دارد و هم چنین در عربی معادل های دیگری هم دارد از قبیل اعلام، دعایه، دعوت، اعلان و...²

«بلوغ و ابلاغ به معنای رسیدن به انتهای مقصد، اعم از آنکه مقصد، مکان باشد یا زمان یا امری معین»³

اصطلاحی:

«تبلیغ ، رساندن پیام است ، با استفاده از ابزار مناسب و موثر»⁴ «گاهی سخن از تبلیغ به معنای اعم آن است که کلیه انواع آن یعنی سیاسی، مذهبی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و... را شامل می شود و به (رساندن هرگونه پیام به منظور اقناع مخاطبان به هدف خاص) تعریف می شود»⁵ «در مجموع می توان تبلیغات را نوعی تلاش کم و بیش منتظم و جامع برای تحت نفوذ و تاثیر قرار دادن عقاید ، نگرشها و یا اعمال دیگران با استعانت از نمادها کلمات ، اشارات ، موسیقی ، فیلم و ... تعریف کرد»⁶

2-1- مفهوم تفکر

لغوی:

« فکر و تدبیر و تامل و تصور و گمان و خیال. فکرة. فکری. رویة. هویس. وهم. هم. خیال. نية. ضمير. طوية. تامل. فکرت. تفکر. نظر. رای. صدد. عزیمه. عزیمت. صریمه. صریمت. سگالش. ج ، اندیشه ها و اندیشگان»⁷

1 - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۲۶، ص 231

2 - حداد عادل، دانشنامه جهان ، ص 448

3 - راغب، المفردات فی غریب القرآن، ص 65

4 - قرآنی، قرآن و تبلیغ، ص 26

5 - عباسی مقدم، اسوه های قرآنی و شیوه های تبلیغی آن، ص 9

6 - افتخاری، سیره تبلیغی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله). ص 25

7 - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ذیل حرف الف (واژه اندیشه) ج 1، ص 489

«تفکر مصدر باب تفعّل، یا اسم مصدر باب تفعیل»¹. «از ریشه «ف - ک - ر»، در لغت به معنای تأمل»². «تفکر. اندیشه کردن تأمل. نظر کردن و تأمل در چیزی. اندیشه و فکر و تعمق. تصرف دل است در معانی اشیاء بخاطر درک مطلب. اندیشه کردن. اندیشیدن»³

اصطلاحی:

«تفکر در اصطلاح، تصرف قلب در معانی اشیا برای ادراک مطلوب است»⁴ «در قرآن کریم افزون بر واژه تفکر به همراه مشتقاتش بارها به کار رفته، مشتقات واژه های مرتبط با موضوع تفکر، نظیر تدبّر، تذکر، تفقه، اعتبار، نظر و عقل نیز فراوان به کار رفته است. تفکر یکی از شگفت‌انگیزترین توانایی‌های انسانی هست، ذهن انسان می‌تواند حتی بدون فکر کردن نیز تجزیه تحلیل کند که به آن درک شهودی می‌گویند. برخی تفکر را پل ارتباطی بین فعالیت‌های درونی انسان و محرک‌های بیرونی می‌داند»⁵

شهید مطهری معتقد است: «اساساً عمل فکر کردن، چیزی جز نظم دادن به معلومات و پایه قرار دادن آنها برای کشف یک امر جدید نیست ... فکر حرکت ذهن از مقدمات به نتایج و نوعی ازدواج و توالد و تناسل در میان اندیشه هاست»⁶

«اندیشه برابر با همان معنای لغوی آن است که فکر کردن و تأمل و تفکر عقلانی داشتن است که برای شناخت به کار رفته است. همچنین به عقیده‌ای که پس از بررسی بدان دست می‌یابد، اندیشه اطلاق شده است. مراد از عقیده نیز اعتقادات و باورهایی است که شخص نسبت به آنها دلبستگی دارد»⁷

علامه ی طباطبایی در المیزان در تعریف تفکر می نویسد: «تفکر نوعی سیر و مرور بر معلومات حاضر در نزد انسان جهت دستیابی به مجهول است»⁸

اندیشه و تفکر در فرهنگ اسلامی به شدت سفارش شده است امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «و کان اکثر عبادة أبی ذر رحمة الله علیه خصلتین التفکر و الاعتبار ، بیشتر عبادت ابوذر دو خصلت تفکر و عبرت آموزی بود»⁹

1-3- مفهوم تقویت

لغوی:

«تقویت. تقویه. استواری و زورآوری و قوت و استحکام و پستی و یاری و امداد و اعتماد و تسلی و دل‌اسایی.. نیرومند کردن. نیرو دادن. نیرو بخشیدن. توانایی دادن و توانا کردن. نیرو دادن و توانا کردن. ضد تضعیف. توانایی دادن»¹⁰

1 - ابن منظور، لسان العرب، ج 9، ص 126

2 - جوهری، الصحاح، ج 2، ص 783

3 - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج 4، ص 5456

4 - مصطفوی، التحقيق، ج 9، ص 126

5 - طبرسی، مجمع البیان، ج 5، ص 236

6 - مطهری، مجموعه آثار، ج 5، ص 45

7 - نجار، آزادی اندیشه و بیان عامل تفرقه یا وحدت فرهنگی، ص 55

8 - طباطبایی، المیزان، ج 2، ص 248

9 - صدوق، الخصال، ج 1، ص 42

10 - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج 4، ص 3789

اصطلاحی:

تقویت در اصطلاح به معنای قدرت پیدا کردن برای برتری بر دیگران که ملاصدرا در تعریف قدرت به دو مفهوم اشاره کرده است: «قدرت یک کیفیت نفسانی است که منشأ انجام کاری یا ترک آن خواهد شد، یعنی برای او امکان اقدام به کاری یا ترک آن به طور مساوی وجود دارد، بنابراین، از آنجا که فعل و ترک آن برای او مساوی است، در ترجیح یکی از آن دو، نیازمند انگیزه ای درونی است، زیرا ترجیح یک طرف بر طرف دیگر بدون مرجح ممکن نیست. دوم اینکه فاعل باید آزاد باشد به گونه ای که هر گاه خواست، کاری را انجام دهد و هر گاه نخواست، آن را انجام ندهد»¹

از دیدگاه امید زنجانی تقویت و قدرت مجموعه ای از عوامل مادی و معنوی است که موجب به اطاعت درآوردن فرد یا گروه توسط فرد یا گروه دیگر می‌گردد»²

4-1- مفهوم عقلانیت

لغوی:

«عقل، لفظی عربی به معنای بستن و نگه داشتن است، وقتی گفته می‌شود "عقل البعیر" یعنی شترش را بست»³

«عقل نقیض نادانی است ... و معقول یعنی آنچه که در قلب خودت می‌اندیشی ... شتر را عقل زد، یعنی دستش را با ریسمان بستم ... و عقيله یعنی زن نجیب و پوشیده و محبوب در خانه ...، نوع خوب، مرغوب هر چیزی را عقلیه آن چیز می‌گویند»⁴

اصطلاحی:

راغب اصفهانی عقل را قوه و نیروی مستعد برای پذیرش علم معرفی می‌کند: «عقل به قوه آماده برای پذیرش علم گفته می‌شود... و اصل عقل به معنای بازداشتن و طلب بازداشتن می‌باشد مانند بستن شتر با ریسمان و بند آوردن دارو شکم را، یا بستن زن گیسوی خود را، و یا خویشتن داری و باز داشتن زبان از سخن گفتن»⁵

عقلانیت در یک تقسیم بندی اولیه به عقلانیت نظری و عقلانیت عملی تقسیم می‌شود. «عقلانیت نظری ناظر به عقاید و جهان بینی‌ها است و عقلانیت عملی ناظر به اعمال و رفتار هاست. برخی آن دو را به این نحو تعریف کرده اند: عقلانیت نظری عبارت است از تسلط هر چه دقیق تر بر واقعیت، توسط مفاهیم انتزاعی و عقلانیت عملی هم یعنی محاسبه هر چه دقیق تر و سایل برای نیل به اهداف»⁶

«عقلانیت عملی نیز به دو نوع خودمحور و مصلحت اندیش و به عبارت دیگر اقتصادی و اخلاقی تقسیم می‌شود. عقلانیت عملی اقتصادی می‌گوید هر انسانی باید به دنبال تامین منفعت خود باشد و مصلحت فردی او بر هر چیزی مقدم است و در معاشرت با

1 - قوام شیرازی، مفاتیح الغیب. صص ۲۶۸

2 - امید زنجانی، فقه سیاسی. ص ۵۶

3 - عبدالباقی، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، ص 616.

4 - بکائی ترتیب کتاب العین، إعداد و تقویم و تعلیق، ص ۵۶۵.

5 - راغب اصفهانی، مفردات راغب، ص 354.

6 - بهمن پور، فراز و نشیب عقلانیت، ص ۴۸.

در زمان امام صادق (علیه السلام) که علوم توسط ایشان و پدر بزرگوارشان شکوفایی و رونق خاصی پیدا کرده بود، افرادی بسیاری در پای درس ایشان تلمذ می نمودند. روایات فراوانی وجود دارد که تشنگان علم و معرفت از علوم مختلف ائمه بهره مند می شدند، مثلاً محمد بن مسلم می گوید: «سی هزار پرسش از امام باقر (علیه السلام) و شانزده هزار پرسش از امام صادق (علیه السلام) نموده ام.»¹

در سیره پیامبر نیز این روش پرسش و پاسخ وجود داشت تا مردم را به تفکر و تأمل وادار کنند. «با بررسی سنت و سیره رسول خدا در می یابیم آن حضرت برای ادای رسالت خویش یعنی تبلیغ اسلام از هر روشی استفاده می کرد، برای مثال، در آغاز دعوت خویش و آشکار ساختن رسالتش در روز فتح مکه و در حجة الوداع برای هدایت مردم از سخنرانی و خطابه بهره برد و نیز جلسه های پرسش و پاسخ با مشرکان و یهودیان و مسیحیان برپا می کرد، هم چنین در مواردی از تبلیغ چهره به چهره و گروهی استفاده می کرد. آن حضرت از هر فرصتی برای تبلیغ دین اسلام بهره می برد و مسلمانان را نیز به این وظیفه الهی امر میکرد»²

1 - مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۶، ص 328

2 - صمیمی، اصول و شاخصه های تمدن نبوی، ص 29

نتیجه‌گیری

در این مقاله که با عنوان «راهکارهای تقویت تفکر و قوه عقلانیت در مخاطب در تبلیغ» است، نتایج ذیل حاصل گردیده است:

تعقل و تفکر از سرمایه‌های مهم انسان و از ویژگیهای بارز اوست قدرت دارد در مسائل مختلف بیاندهد و زندگی دنیوی و اخروی خود را با تفکر بسازد، بنابراین ضرورت دارد در این زمینه بتوان با استفاده از ابزار و ورش‌های مناسب، تقویت تفکر و عقلانیت در مخاطب را عملیاتی نمود. سخن و پیام تبلیغی باید مستند، مبتنی بر عقل و قابل فهم باشد تا مخاطب با تمام وجود پیام فرستنده را بپذیرد و همچنین به دور از هر گونه تصمیم‌گیری عجولانه باشد، بلکه با استفاده از قوه عقل، تدبیر، تفکر و تعمق انجام شود تا حرف و پیام در دلها اثرگذار باشد. مهمترین راهکار تقویت تفکر و عقلانیت برای تبلیغ استفاده از حکمت و برهان است، زیرا عقل نیازمند دلیل، برهان و حکمت است. راهکار دیگری که می‌توان در جهت تقویت تفکر و قوه عقلانیت در مخاطب به کار برد، استفاده مبلّغ از نقل خاطره، داستان‌های عبرت آموز، جذاب و شیرین سرگذشت مستند دیگران است. آیات قرآن و روایات رسیده از معصومین (علیهم السلام) عبرت گرفتن از سرنوشت اقوام و تفکر در آن، مورد تاکید قرار داده است.

نکته‌ی مهمتر این است که مبلّغ نباید از زمان عقب باشد و به موقعیت و مکان تبلیغ نیز توجه کند، زیرا برای تقویت تفکر و عقلانیت در مخاطب، توجه به زمان، مکان و نیازهای بشری از ضروریات است که در آیات و روایات توجه ویژه‌ای به این دو عنصر شده است و لازم است مقتضیات زمان و مکان در نظر گرفته شود. یک مبلّغ موفق در جذب مخاطب در جهت تقویت تفکر و قوه عقلانیت وی، مبلّغی است که از سه عنصر علم، دانش و دین بهره برده، زیرا دعوت به علم، دانایی و خدانشناسی از اهدافی است که پیامبران برای رسیدن به آن تبلیغ می‌کرده‌اند و همچنین باید در امر تبلیغ از ظرفیت‌های منطقه‌ای و قومی استفاده نمود و به فرهنگ‌ها، آداب و رسوم خوب مردم منطقه توجه نمایند و از این ظرفیت برای تبلیغ استفاده نمود. مبلّغ می‌تواند برای تقویت تفکر و عقلانیت مخاطب از طریق رساندن پیام به مردم با بیان ساده و موجز استفاده نماید و در عین حال مستند، صریح و قاطع مطلب خود را بیان نماید. است، زیرا استفاده از کلمات و پیام‌های مبهم و پیچیده در تبلیغ کار را برای مخاطب مشکل می‌کند. برای تقویت تفکر و عقلانیت، سوال نمودن از مخاطب و وادار کردن وی به تفکر و یافتن پاسخ نیز ضرورت دارد.

منابع و مأخذ

* قرآن کریم

- * سید رضی ، محمد بن حسین ، گردآورنده **نهج البلاغه** ، مترجم محمد دشتی ، انتشارات مشهور ، قم ، 1379 ش
1. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب (علیه السلام)، قم: نشر علامه، 1379 ق
 2. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، 1418 ق
 3. افتخاری، اصغر، **سیره تبلیغی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله)**، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ 1، 1377 ش
 4. امام خمینی، سید روح الله، **صحیفه نور**، نشر آثار امام خمینی ، چاپ بیست و دوم، 1392 ش
 5. باقری، خسرو، **نگاهی دوباره به تربیت اسلامی**، ناشر: پژوهش و برنامه ریزی آموزشی (مدرسه)، چاپ هفتم، ۱۳۸۰ ش
 6. بکائی، محمدحسن. **ترتیب کتاب العین**، اعداد و تقویم و تعلیق، موسسه نشر اسلامی.
 7. بهمن پور، محمدحسین، **فراز و نشیب عقلانیت**، انتشارات نوادر، ۱۳۷۹ ش.
 8. تمیمی آمدی، عبدالواحد، **غررالحکم و دررالکلم**، ناشر موسسه فرهنگی دارالحديث، ترجمه محسن موسوی، چاپ ۸، ۱۳۹۵ ش
 9. جعفری ، محمد تقی، **قرآن، نماد حیات معقول**، جلد 1، موسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، چاپ 3، 1384 ش
 10. جوهری، اسماعیل بن حماد، **صاحح اللغة**، بیروت، انتشارات دارالعلم للملایین، چاپ چهارم. ج 2، 1407 ق
 11. حداد عادل و همکاران، **دانشنامه جهان اسلام**، چاپ 2، انتشارات بنیاد دائرة المعارف اسلامی – تهران، 1375 ش
 12. حرانی، حسن بن علی شعبه، **تحف العقول عن آل الرسول**، چاپ دوم، انتشارات جامعه مدرسین، قم، 1404 ق
 13. خامنه‌ای، سید علی، **فرهنگ و تهاجم فرهنگی**، انتشارات سازمان مدارك فرهنگ انقلاب اسلامی، 1375 ش
 14. خویی، حبیب الله، **منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه**، انتشارات المكتبة الاسلامیه، 1344 ش
 15. دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه دهخدا**، چاپ دوم از دور جدید، دانشگاه تهران، تهران، 1391 ش

16. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، ترجمه سید غلامرضا خسروی حسینی، تهران، مرتضوی، 1388 ش
17. صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه القمی، الخصال، انتشارات قم، دارالکتاب الاسلامیه، 1407 ق
18. صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه القمی من لا یحضره الفقیه، محقق، مصحح، غفاری، علی اکبر، ج 4، ص 180، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، 1413 ق.
19. صدوق، علی ابن حسین ابن بابویه، ثواب الاعمال، انتشارات شریف رضی، 1364 ق،
20. صمیمی، سید رشید، اصول و شاخصه های تمدن نبوی، قم انتشارات طه، 1387 ش
21. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان سید محمد باقر موسوی همدانی، تهران، انتشارات جمهوری اسلامی، 1390 ش
22. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، بیروت دارالمعرفه، 1406 ق
23. عباسی مقدم، مصطفی، اسوہ های قرآنی و شیوہ های تبلیغی آن، مرکز چاپ نشر انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۷۹ ش
24. عبد الباقی، محمد فواد، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم انتشارات اسلامی، چاپ دهم، 1393 ش
25. عمید زنجانی، عباسعلی، فقه سیاسی، انتشارات امیرکبیر، چاپ 4، 1377 ش
26. فنایی، ابوالقاسم، دین در ترازوی اخلاق، تهران، مؤسسه فرهنگی صراط، ۱۳۸۴ ش.
27. قرآنتی، محسن، تفسیر نور، ناشر موسسه در راه حق وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1374 ش
28. -----، قرآن و تبلیغ، ناشر: مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، 1395 ش
29. قوام شیرازی، صدرالدین محمد، مفاتیح الغیب (کلید رازهای قرآن)، انتشارات مولی، چاپ 7، 1397 ش
30. کراجکی طرابلسی، عبدالله نعمه، کنز الفوائد، انتشارات مجمع ذخائر اسلامی، 1383 ش
31. کلینی، محمد بن یعقوب: الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، تهران، 1388 ق.
32. -----، اصول کافی، مترجم: محمد باقر کمره ای، چاپ سوم، تهران: اسوه، 1375 ش
33. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، مترجم ابوالحسن موسوی همدانی، دارالکتب الاسلامیه، چاپ 4، 1382 ش
34. محمدی ری شهری، محمد، تبلیغ بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ، انتشارات موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، 1380 ش

35. مصطفوی، حسن، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۱ ش.
36. مطهری، مرتضی، **حماسه حسینی**، انتشارات صدرا، 1388 ش
37. -----، **پیرامون جمهوری اسلامی**، تهران، انتشارات صدرا، 1384.
38. -----، **سیری در سیره نبوی**، تهران، صدرا، ۱۳۸۷ ش
39. -----، **مجموعه آثار شهید مطهری**، انتشارات صدرا، چاپ 23، ۱۳۷۲ ش
40. -----، **گفتارهای معنوی**، انتشارات صدرا، چاپ هفدهم، 1376 ش
41. مکارم شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه**، محقق: جمعی از نویسندگان، چاپ ده، تهران: دارالکتب الاسلامیه، 1371 ش
42. نجار، عبدالمجید، **آزادی اندیشه و بیان عامل تفرقه یا وحدت فرهنگی**، ترجمه محسن آرمین، تهران: نشر قطره، 1377 ش
نشریات و پایگاه های اینترنتی:
43. عباس مقدم، مصطفی، سید محمد باقر حجتی، **مقاله برجسته ترین شیوه های تبلیغی رسول اکرم (صلی الله علیه و آله)**، نشریه اینترنتی بلاغ، 1396
44. فلاح زاده، عضو دفتر استفتائات مقام معظم رهبری، سایت خبرگزاری مهر، تیر ماه 1392